

MÕNEST IDA-EESTI MURDESÕNAST

Kui "Soome keele etümoloogilise sõnaraamatu" viimase köite ilmumise puhul mõni aasta tagasi nende ridade kirjutaja konstateeris, et "Seni kui meil puudub veel oma etümoloogiline sõnaraamat, jääb kõige autoriteetsemaks ja ulatuslikumaks allikaks eesti sõnavara päritolu kohta ikkagi nimetatud 7-köiteline "Suomen kielen etymologinen sanakirja"¹, siis tänapäevaks on pilt kardinaalselt muutunud. Aastal 1982 ilmus A. Rauna koostatud "Eesti keele etümoloogiline teatmik", mis sisaldab umbes 5800 märksõna.² Aasta hiljem järgnes sellele J. Mägiste 12-köiteline "Estnisches etymologisches Wörterbuch", mis oma LXXVI + 4106 leheküljega on kahtlemata suur-saavutus.³ Mõlemat sõnaraamatut iseloomustab siiski teatud piiratus, sest vaatlussfäärist on välja jäänud murdesõnavara. Seda leidub küll "Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus", kuid ainult F. J. Wiedemanni "Eesti-saksa sõnaraamatu" ulatuses. Meie murdesõnavara rikkused on seega etümoloogilisest aspektist ikka veel süstemaatiliselt läbi töötamata. Kätte näitamata on ka murdesõnade seos ligemate või kaugemate sugulaskeeltega. Pole täpsemalt teada sedagi, mis on ainult meie omad, puhteesti sõnad, mil vasted teistes keeltes puuduvad. See kõik peaks kajastuma "Eesti keele etümoloogiasõnaraamatus", mille koostamisele on Keele ja Kirjanduse Instituudis asutud. Niisugused suurteosed ei sünni aga üleöö. Elutööde hulka peaks kuuluma ka murdesõnavara senisest intensiivsem läbivalgustamine laial rindel. Põhisõnade kõrval tuleb silmas pidada ka tuletisi, sest just nende kaudu selgu-

¹ P. A l v r e, Suomen kielen etymologinen sanakirja VII. Sanahakemisto. Koostanud Satu Tanner, Marita Cronstedt. Lexica Societatis Fennougricae XII, 7. Helsinki, 1981, 1899-2293 lk. - TRÜ Toim. 1983, 643. Fenno-ugristica 10, lk. 155.

² A. R a u n, Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rõoma-Toronto, 1982. - Samal aastal ilmus ka taskuformaadis väljaanne (M-seerias nr. 17).

³ J. M ä g i s t e, Estnisches etymologisches Wörterbuch I-XII. Finnisch-ugrische Gesellschaft. Helsinki, 1983.

vad sageli teiste keelte vasted. Sõnaartiklite kokkukirjutamise ajal ei jää selleks enam piisavalt aega ja sisse võivad jääda samad lüngad, mida näeme praegu meie ainestiku osas "Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus".

Järgnevalt vaatlusele tulevad Ida-Eesti murdesõnad on just sellised, mida läänemeresoome keelealal laiemaltki tuntakse, kuid mis pole seni etümoloogide pilgu alla sattunud (erandiks vaid Wiedemannigi sõnaraamatus leiduv kõis).

jamak

"Eesti keele mõistelises sõnaraamatus" annab A. Saareste mõisterühmas 'Hapu' ka keelendi jamak 'tilgastanud' (KiVai): piim on j. (EKMS I 388). Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekartoteegis leiduvad Vaivarast ainult lõpukaota vormid: jamakka piima on sie, mita vast akkaB menema appust; jamakkp piimä - sie on mitä tälvvest viel appu ei ole, akkp appust manema, puol appu; piimä akka appust menema, setä kuttsutp jamakkp. Häälikulise variandina on samalt murdealalt kirja pandud ka jomakka: vana jomakka piimä. Etümoloogiliselt kuulub eelnevaga kokku ka Lutsi jamakkeng, kuigi selle tähendus 'kokkupitsitatud klomp' on erinev: meä mane pit sida kokko tahettust 'leivahapatust' al'i kohopimä / jamakkene // vetat jamakkeze savvi.

Tähenduses 'hapupiim' või 'kohupiim' on sõna kasutusel ka vadja keeles, näit. Luutsas ku piimä jamoob, sis tuõb jamakka 'kui piim hapneb, siis tuleb hapupiim'; halli pää niku jamakka 'hall pea nagu kohupiim'; tahotaa jamakkaa ja rahkaa 'tahetakse hapupiima ja kohupiima'. Kukkusi murde jamakka'le on antud tähendus 'paksuks hapannutta maitto, jota syödään' (VKMS 100). Isuri jamakka, jamakka tähendab üldiselt sama: 'paks hapupiim' (IMS 102).

"Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus" piirdatakse ainult kirjakeele vormiga jamakka 'juuri juossut, piiminyt maitto, piimä; paksu, sakea, vahva'; eesti, vadja ja isuri vasted puuduvad seal täielikult (SKES I 114). Seostamisvõimalus soome sõnaga jama 'liitekoht jm.' ei tundu veenev. Seevastu mingi toidu tähenduses on jama olnud kindlasti kasutusel juba uurali algkeeles; vrd. mordva keelte jam 'supp (ersa); puder (mokša)', neenetsi jewaai 'kalasupp', nganassaani jama 'verest, lihast, jahust ja veest valmistatud puder'(SKES I 114, FUV 17). Nii eesti jamak kui ka teiste läänemeresoome

keelte jamakka on deminutiivne edasituletis jama-sõnast. k(ka)-aines on sama kui näiteks keelendis soome mansii-kka 'maasikas'. Algupärane jama-tüvi paistab muide läbi veel verbides vadja jamottua 'hapneda', maitu jamottu (VKKMS 100), jamooob 'hapneb', isuri jamoittaa, jammõija 'hapneda' (IMS 102), milles *jama + i- > *jamo(i)-.

kõis, kõiski

kõis-vormi tähenduses 'millal' on möödunud sajandil kirja pannud juba F. J. Wiedemann: kõis (Pp) 'wann' (Wied. 368). Häälikuliselt pisut erinev on kõs (O) 'wann, wenn' (Wied. 360), mis saartevormina (O = Insel Oesel) osutab selle määrsõnatüübi kunagist laialdasemat kasutamist Eesti alal. Viitega Kodavererele esitab kõis-vormi ka A. Saareste: kõis? 'millal?' (Kod): k. sa kuulsid? (EKMS II 352).

Wiedemanni sõnaraamatus puudub kõiski, kuid Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekartoteegi andmeil on see tähenduses 'iaalgi, kunagi' tänapäeval Kodaveres kasutusel, näit. ma ei üle tãmad keiski nãhnu, sula keiski ei tehnuD, elãjãd ei jãttã keiski üle õppet. Vrd. ka kõiski 'ei ialgi, mitte kunagi' (Kod): mõni noodaselts pũub hãsti palju kalu aastad lãbi ja k. ei rebi oma noota õra (EKMS I 605).

Lõhimad häälikulised vasted meie kõis(ki)-sõnale on vadja keeles, kus kẽZ-tüübi kõrval on murrakuti kasutusel ka kes, kjeza, kjeZ, kensa, kenZ, kõZ, kõns(A) ja kons. Näit. Kattilas kẽs siã tahod nẽisa pulmeita pitãma? 'Kunas sa tahad hakata pulmi pidama?', Itsõpõivõs kẽZ miã ellõ nõri, suvazõ tantsiãg 'kui ma olin noor, armastasin tantsida', Luutsas kenZ lõvãd meile õvãd ilmaD? 'millal tulevad meile ilusad (head) ilmad?', mejje külã vãki kons mepõtoisõ kũllã, sizõ ain lãkkõpõtoisõ külã visõã, a miã enõ konsõkki (VKKMS 176) 'meie külã rahvas, kui lõheb teise kũlla, siis alati rãõgib teise kũla moodi, aga mina mitte kunagi'.

Nimetatud vormid baseeruvad soomeugrilisel kũsisõnatõvel *ko- (~ *ku-). Hiljemalt lãänemeresoome aluskeele perioodiks kujunes nsa-lõpuline tuletis *konsõ, mis on jãtnud endast jãlgi ka teistesse tũtarkeeltesse (soome konsõ, karjala kõõzõ, kõnz jt., isuri kõnz, vepsa kõnz 'millal'; SKES II 215, IMS 192). Eesti ja vadja keeles on n g-i ees vokaalistunud (*konsõ > *kõsõ) koos selle muutumisega ẽ-ks ja seejãrel eesti keeles ee- > ei-ks: *kẽZ(a) > keiz.

ratis, ratt

Mõisterühma 'ait' on A. Saareste paigutanud ka ratt, -i (Kod) e. ratis (Äks, MMg, Kod, Vön) 'ait': riide r. ja rasva r. (EKMS I 89). Samast selgub, et seda sõna on kasutatud ka vanas kirjakeeles: Kes Krono rattist, Provianthohnest, Arküst, ehk Rustwanokrist middakit warrastap ... se peab surrema (Soddasäduset 1697, § 108). Murdekogude andmeil on ratis ennekõike tähendanud 'väike ait', kuid ka 'sahver, aganik' (Viru-Nigula). Näit Kodaveres el'i rat'tid nel'i-vīs tükki, uBa-rattis ja riDe-rat'tis ja vil'jä-rat'tis. eGä asja jaos el'i rat'tis. rat'tis el'i eiGes, mēneD lūhen-DäsiD rat't, Maarja-Magdaleenas rat'til laGe ei elluD, kattis eli kül piäl. rat'ti ežik 'aida sild'.

Saarte murdes on ratis tundmata: ratt märgib seal iga-sugust väikest hoonet v. maja, näit. Valjalas ou on r-sid täis / aida-r. (EKMS I 522), Mustjalas vanasti ötti pisise vaBaniĳku urtsiGu kohta rat't. Pühalepas tähendab ratt elu-tuba: esiĳtē oliD rattid. pole kamBrīD olnD mettē. kuē vana suitsu maĳea oli: rehe tuBa niĳ rat't.

Ida-Besti ratis-vormil on otsevaste vadjä keeles, kus see tähendab samuti aita, näit. Matis kotid vēti koĳtō, rat-tiĳē pantī 'kotid viidi koju, pandi aita', Lempolas rahval. rattī vēttimed lievād vūozā rippumaza 'aidavõtmēd hakkavad vool rippuma'. Läänepoolsem ratt seostub liivi keele Salatsi vormiga rat't 'stall' (Iwb 330).

Tähenduselt sobivaid vasteid teistest läänemeresoome keeltest meie sõnadele ratis, ratt pole. Soome keeles on ratti-vormil isegi kolm põhitähendust: 'lehter', 'rooliratas' ja 'kratt'; ka nende laenuiline päritolu on selge - muinasrootsi ratt(h)er, rootsi ratt, muinasrootsi skratte (SKES II 228, III 745). Ent eesti sõnadega ratis, ratt nad end siduda ei lase. Kas läänemeresoomelisel ratis-, ratt-kujudel on vasteid kaugemais sugulaskeelis, jääb edaspidise uurimise selgitada. Et nimetatud sõnavormide levik piirdub ainult läänemeresoome keelte lõunarühmaga, tuleb juba a priori võtta arvesse ka nende esmätekkevõimalust ning kuuluvust ainult sellesse regiooni. Idaeestiline ratis on edasituletis *ratti-kujust ning sellisena tüüpiline ka vadjä keelele.

suvama

Vaivarast pärinevad suvama-näited on A. Saareste paigutanud mõisterühmadesse 'Armastama' ja 'Tahtma': suvama 'armastama (mitte erootilises mõttes)' (Vai): tema s-s käia ühtepuhku ahju peal / ma s-sin seda koera (EKMS I 153); suvama 'tahtma, soovima' (Vai): tema s-s iga päev jahti peal käia (EKMS III 1086). Murdekartoteegi andmed on samuti kõik Vaivarast, näit. mesi käppä on majjas makuza päle, suvaB makuza me; kalat su^wvvat mattoy sü^wvvä; aili ei suva joë vet; mi, en suva setä omena, sie on lika appuv.

Tähenduses 'armastada, sallida' on suvata, suvataG käibel ka vadja keeles, näit. Jõõperäs taita suvata tein teis ku ühtperä istuta kag^westikkò 'vist armastavad teineteist, kui ühtsoodu istuvad kaelastikku'; Matis lehmä ep suv^wvä Jahzai-ta 'lehm ei sallii lapsi'; Luutsas vanas. koir koirä i suv^wväB 'koer koera armastabki'; Kukkusis siä suv^wvät kovvā lei-pä (VKKMS 489) 'sulle meeldib kõva leib'. Sama konjugatsioonitüüp on omane ka isuri keelele, näit. ne suv^wvavat toine-toista (IMS 552) 'need armastavad teineteist'.

Vadja suvata : suv(v)än osutab, et da-tegevusnimes on algselt tegemist t-lõpulise konsonanttüvega. Piir läänemeresoome *a^õa-, *ai^õa- ja *aittse-tüveliste verbide vahel on paiguti üsnagi hägune, kusjuures on toimunud ka analoogilisi üldistusi. Nii on T. Lehtineni arvates vadja suv(v)än asemel ootuspärasem hoopis *suva,tsan ja isuri suv^wvän asemel *suvaitsen.⁴

Eesti kirjakeele suvatsema on laen soome keelest. Kuusalu murraku suatsema 'tahtma, himustama' haakub samuti soome verbitüübiga suvaita : suvaitsen 'sallida, taluda; suvatse-da'. Vaivara tse-, tse-ta suvama-tüüp pole aga seni ühegi etimoloogilise käsitluse objektiks olnud.

viratu, viratune

A. Saareste on paigutanud viratu mõisterühmadesse 'Halb', 'Kuri' ja 'Laisk': viratu 'halb, halvavõitu, vilets, paha, nurjatu' (Lai, Trm, MMg, Kod): nad on niisugused v-d inime-

⁴ T. L e h t i n e n, Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia. Suomen avajaa, karkajaa -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lahisukukiellissa (SUST 169). Helsinki, 1979, lk. 312 jj.

sed / oh sa v.! (Lai, MMg) / v. mees / v. kassiroju / mareta-
päev on veel v-m (Kod) / üks v. loom on see laps, vingub ala-
ti (Kod) (EKMS I 370); viratu 'kuri' (Lüg, Jõh, PõTa) (EKMS
 II 140); viratu(ne) 'laisk, laisavõitu, tegevusetu, logard-
(lik) (VNg, Lüg, Jõh): oh sina v. piiga! (EKMS II 410); vi-
ratu(ne) (Vai, MMg) täiendusena eelmisele (EKMS IV 929; vrd.
 foneetilises transkriptsioonis Keele ja Kirjanduse Instituudi
 murdesõnavara kartoteegist: oi sis virattune piGa (Vaivara).
 Teisi viratu-näiteid: Simunas meni lehm veib olla virattu,
 Jõhvis suvel õlin vähä viratu 'pisut laisk', Vaivaras õn üks
virattu ka, ei võtsi tööt tehä.

Eesti viratu, viratune vaste vadja keeles on viratõ
 'halb, kangekaelne, riiakas', näit. Matis kui vanep on vi-
ratõ, i Jahsi on mokoma 'kui vanem on halb, lapski on niisu-
gune', viratõ inehmin, jeka ehsäsē tartuB 'riiakas inimene
 hakkab igast asjast (oksast) kinni'; Rajos se on ni viratõ
inemin, što tšettä ep taho küneḡḡa, tēB ize niku tahoB 'see
 on nii kangekaelne inimene, et kedagi ei taha kuulata, teeb
 ise, nagu tahab'.

See karitiivadjektiiv on tuntud laiemaltki: isuri keeles
viradoin 'häijy, kiukkuinen, äkäinen; kelvoton' (IMS 668),
 karjala keeles viratoin (Vuokk., Jysk.) 'kelpaamaton, kelvo-
ton' (SKES VI 1784), soome keeles viraton 'ametita, kasutama-
ta, kõlbmata' (SES 562).

Karitiivadjektiivi viratu põhisõnaks on *virka, mida pee-
 take tõenäoliselt balti laenuks. Soome virka-sõnal on suur
 hulk tähendusi, milledest 'rida, rivi' on ehk balti lähtevor-
 mile kõige ligem (vrd. läti virģele 'rida jm. '; SKES VI 1785).
 Ka eesti murd. virg 'rida' on säilitanud esialgse tähenduse.
 Soome vanas kirjakeeles ja murdeis omab substantiiv virka muu-
 de hulgas tähendust 'komme, viis', millel ligilähedaselt ba-
 seeruvadki viratu praegused negatiivse varjundiga tähendused
 'halb, vilets, nurjatu, laisk' jt. Eesti murd. viratune si-
 saldab tegelikult liitsufiksi -tune, olles karitiivvormi ne-
 line edasituletis ja seega ilmselt kogu läänemeresoome kee-
 lealal ainulaadne.

A l l i k a t e l ü h e n d i d

EKMS = A. S a a r e s t e, Eesti keele mõisteline sõna-
 raamat I-IV. Stockholm, 1958-1968; FUV = B. C o l l i n d e r,
 Fenn-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Ura-
 lic Languages. Uppsala, 1955; IMS = R. E. N i r v i, Inkeröis-
 murteiden sanakirja. Helsinki, 1971 (LSFU XVIII); Lwb =

L. K e t t u n e n, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Helsinki, 1938 (LSFU V); SES = K. P i h e l, A. P i k a m a e, Soome-eesti sonaraamat. Toimetanud P a u l A l v r e. Tallinn, 1971. SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I-VI. Helsinki, 1955-1978 (LSFU XII,1 - XII,6); VKKMS = Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja. Ainekset kerännyt L a u r i P o s t i. Painokuntoon toimittanut S e p p o S u h o n e n L a u r i P o s t i n avustamana. Helsinki, 1980 (LSFU XIX); Wied. = F. J. W i e d e m a n n, Eesti-saksa sonaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973. Viitamata eesti ja vadja keele naited pärinevad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sonavarakogudest.

П. А л в р е
(Тарту)

О НЕКОТОРЫХ ВОСТОЧНО-ЭСТОНСКИХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВАХ

Р е з ю м е

В статье рассматриваются эстонские диалектные слова ja-mak 'прокисший', kõis 'когда', kõiski 'никогда', ratis 'амбар', ratt 'маленькая постройка, комната', suvama 'любить, нравиться', viratu, viratune 'плохой, ленивый'. Данные лексемы отсутствуют в этимологических словарях. Но все они имеют соответствия в водском языке, большинство из них даже в некоторых других прибалтийско-финских языках.